

Doktora Öğrencisi
Esmâ ÇAKIRDokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü
avesmacakir@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7384-3883>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 02/06/2022 21/06/2022

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1125022>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

XVII. Yüzyıl Batılı Seyyahların Eserlerinde ve Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Etnik Klişeleştirme

Ethnic Stereotyping in the Works of Seventeenth-Century Western Travelers and the Evliya Çelebi's Seyahatname

Öz

XVII. Yüzyıl'da diğer zamanlara nazaran oldukça çok sayıda Avrupalı seyyah Osmanlı İmparatorluğunu ziyaret etmiş ve bu ziyaretlerini de o sırada Avrupa'da çokça okunan bir tür olan seyahatname şekline getirerek yayınlamıştır. Avrupa'da durum bu iken Osmanlı'da henüz matbaa yoktur, seyahatname yazmak şöyle dursun kamu görevi ya da ticaret gibi zorlayıcı bir sebep olmaksızın seyahat etmek çokça rastlanır bir durum değildir. Avrupalı seyyahların Osmanlı'yı ziyaretleri, hem onların Osmanlı toplumunu hem de Osmanlı toplumundaki fertlerin onları gözlemlemesine yol açar. İşte bu gözlemlerin Avrupalı tarafını seyahatnamelerden okurken Osmanlı tarafına ilişkin olanları şu anda bilinen bu ölçekteki tek eser olan Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde görmek mümkündür. Bu gözlemlere bakıldığında her bir tarafın diğerini, çoğunlukla mesnedi olmayan bir takım klişelerle tanımladıkları görülmektedir. Bu alandaki çalışmalarda "etnik klişeleştirme" teriminin kullanımı Robert Dankoff'a aittir. Bu klişelerden bazıları zamana yenik düşmüş bazıları ise günümüzde var olan etnik ve dinî klişelere zemin hazırlamıştır. Bizim bu çalışmada amacımız XVII. Yüzyılda Osmanlı topraklarını ziyaret eden bazı Batılı seyyahların ve Evliya Çelebi'nin kullandığı etnik kökene dayalı bu klişelerin tespiti ve bunlar üzerinden tarafların birbirlerini algılayış biçimlerini karşılaştırmaktır.

Araştırma sonucunda görülmüştür ki; ilgili dönemde Osmanlı ülkesini ziyaret eden batılı seyyahlar sadece burada yaşayan Türkler değil Hristiyan başka gruplarla ilgili de çeşitli önyargılara sahiptirler ve bu önyargılar bir takım klişeleştirmelere yol açmıştır. Bununla birlikte aynı dönem için benzer bir tutum Evliya Çelebi için de geçerlidir. Evliya Çelebi de Türkler dahil olmak üzere, bir çok etnik grupla ilgili çeşitli klişeler kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Etnik Klişeleştirme, Batılı Seyyahlar, Evliya Çelebi, Türkler, Gayrı Müslimler, Önyargı

ATIF: ÇAKIR Esmâ, "XVII. Yüzyıl Batılı Seyyahların Eserlerinde ve Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Etnik Klişeleştirme", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8/2 (Haziran 2022), s. (499-514)

CITE: ÇAKIR Esmâ, "Ethnic Stereotyping in the Works of Seventeenth-Century Western Travelers and the Evliya Çelebi's Seyahatname", *Journal of History and Future*, 8/2 (June 2022), pp. (499-514)

Abstract

In the seventeenth century, compared to other times, a large number of European travelers visited the Ottoman Empire and published these visits in the form of travelogues, a genre that was widely read in Europe at that time. While this is the situation in Europe, there was no printing press in the Ottoman Empire yet; it was not common to travel without a compelling reason such as public work or business. The visits of European travelers to the Ottoman Empire lead them to observe the Ottoman society and the members of the Ottoman society to observe them. While reading the European side of these observations from travel books, it is possible to read the Ottoman side from the travel book of Evliya Çelebi, which is the only work of this scale currently known. Looking at these observations, it is seen that each side defines the other with a set of stereotypes that are mostly ungrounded. The use of the term “ethnic stereotyping” in studies in the field belongs to Robert Dankoff. Some of these clichés have lost in time, and some have paved the way for ethnic and religious stereotypes that exist today. Our aim in this study is to identify these ethnic-based stereotypes used by some Western travelers who visited the Ottoman lands in the seventeenth century, and Evliya Çelebi and to compare the ways in which the parties perceive each other.

As a result of the research, it was seen that; Western travelers in the seventeenth century had various prejudices about not only Turks living here but also other Christian groups, and these prejudices led to some stereotypes. However, a similar attitude is also valid for Evliya Çelebi for the same period. Evliya Çelebi also used various stereotypes related to many ethnic groups, including Turks.

Keywords: Ottoman Empire, Ethnic Stereotyping, Western Travelers, Evliya Çelebi, Turks, Non-Muslims

Giriş

Osmanlı’da Müslümanlar ve Gayri Müslimler Ayrımı

Osmanlı İmparatorluğunda halkın “millet sistemi” denilen dinsel ayrıma tam olarak hangi tarihten itibaren tabi tutulduğu konusu tartışmalıdır.¹ Bununla birlikte aslında daha temel ayırımın Müslümanlar ve diğerleri şeklinde olduğu söylenebilir. Diğer milletler denildiğinde kastedilen ise daha çok Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudilerdir. XVII. Yüzyıl itibariyle Osmanlı’da ilk nüfus sayımına daha uzun zaman vardır. Fakat ele aldığımız dönemde, Osmanlı topraklarının Anadolu ve yakın çevresine isabet eden kısmında, tam sayıları bilinmemekle birlikte diğer gayrimüslimlere nazaran daha az nüfusta olan Kiptiler, Süryaniler, Keldanîler, Marunîler, Katolik Rumlar, Gregoryenler, Nasturiler, Yakubîler, Melkitler ve Mandeilerin yaşadıkları bilinmektedir.²

Osmanlı Devletinde gerek askeri yükümlülükler gerek ödenen vergiler ve hatta ceza hukukuna ilişkin hükümler Müslümanlar ve diğerleri ayırımına göre belirlenmektedir. Özetle

1 Millet sisteminin ne zaman başladığına ilişkin tartışmalar için bkz. Nuri Adıyeke, “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye*, 60 (2014), s. 1-13.

2 Bkz. M. Sami Baybal, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Osmanlı’da Yaşayan Gayrimüslimlerin Durumları*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992, s. 37.

kişinin dini, onun nasıl giyinebileceğine, ne yiyip içebileceğine, yaşayacağı yere, yapacağı işe, evlenebileceği kimseye, alabileceği eğitime ve öldüğünde malvarlığına ne olacağına ilişkin her aşamada belirleyicidir. Zaten devletin, tüm halkın din gözetmeksizin aynı kurallara tabi olduğuna dair bir iddiası da yoktur.³

Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler, genellikle şehrin kenar semtlerinde veya dış mahallelerinde gruplar halinde yaşamışlardır. Yahudiler ise çoğu yerde denizden uzaklaşmamış ve sahillerde oturmayı tercih etmişlerdir.⁴ Anadolu'daki şehirlerde kendi mahallelerinde, kırsal kesimde ise kendi köylerinde yaşayan gayrimüslimlerin, Müslümanlarca kutsal kabul edilen bazı bölgelere yerleşmeleri fermanlarla yasaklanmıştır.

Aslında Osmanlı Devleti'nde, gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinde oturabilme hakkı olduğu gibi Müslümanların da gayrimüslimlerin yerleştiği mahallelerde oturma hakları vardır. Fakat Müslümanlar, gayrimüslim tebanın oturduğu mahalleleri fazla tercih etmezken, gayrimüslimlerin de Müslüman mahallelerini tercih ettiklerine dair net bilgiler mevcut değildir. Zira içinde kale ve sur olan neredeyse her şehirde Müslümanlar kale içinde otururken gayrimüslimler orayı tercih etmemektedirler.⁵

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin nüfus kayıtları da yine bağlı oldukları millet teşkilâtı tarafından tutulmakta; doğum, ölüm ve evlenmelerine ilişkin işler ilgili dini kurumlarca yürütülmektedir. Bu nedenle Osmanlı yönetimi, ülkesinde yaşayan gayrimüslim tebanın nüfusunu da yine bu teşkilâtın kayıtlarından takip etmektedir. Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu sayım da yine din esasına dayanmaktadır. Fakat sadece erkekleri kapsadığı ve bazı bölgelerde sayım yapılmadığı da dikkate alındığında, Rumeli ve Anadolu'daki gerçek nüfusu yansıtmaktan oldukça uzaktır. 1831 sayımının sonuçlarına göre, Anadolu'da Müslümanların nüfus içindeki payı %83.70'tir. Buna karşılık gayrimüslimlerininki ise %16'dır.⁶

Hıristiyanlar ile Müslümanların Birbirlerini Algılayış Biçimleri

Ele aldığımız dönemde Anadolu'da Müslümanlar tarafından Hıristiyan yabancılara "Frenk" denilmektedir. Bunun kaynağı; Habsburglara karşı Osmanlının Fransızlara yaklaşması ve Fransızlara verilen ilk kapitülasyonlar sonrasında bir süre diğer uluslara ait gemilerin bile Fransız bayraklı olması mıdır bilinmez, ancak bu durum seyyahlarca ilk göze çarpan ayrıntılardan biridir. Benzer şekilde yabancılar tarafından da tüm Müslümanlara, Türk olup olmadıklarına bakılmaksızın, Türk denilmektedir. Bu sadece Batılı seyyahların değil yüzyıllar boyunca Batılıların etnik kökenine bakılmaksızın tüm Müslümanlar için kullandıkları genel bir kavramdır.

Görünüşe göre hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar "kafir" ifadesi aynı şeyi kastetmektedir, aradaki tek fark terimin yönelik olduğu kesimdir. Her bir tarafın birbirini algılayış biçiminde bir koşutluk olduğunu ileri süren Bernard Lewis her ikisinin de diğerini rakip olarak gördüğünü ve fakat bunu açıklamaya yanaşmadığını iddia etmektedir. Bunun bir delili olarak ise Hıristiyanların

3 Zimmilerin Müslümanların üstünlüğünü kabul etme yükümlülüklerine ilişkin bkz. J. Tolan, H. Laurens, G. Veinstein, *Europe and the Islamic World: A History*, Princeton University Press, 2013, s. 49.

4 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1988, s. 19.

5 M. Sami Baybal, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Anadolu'da Yaşayan Gayrimüslimlerin Durumları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001/ Güz, Sayı XII, s. 84.

6 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, İstanbul, 1990.

Müslümanlara “Mağribi”, “Serazen”, “Türk” ya da “Tatar” gibi etnik terimler kullanırken Müslümanların da Avrupalı sakinleri “Rum”, “Frenk” ya da “Slav” olarak adlandırmasını gösterir.⁷ Lewis, kendinden olmayanları aşağılamanın ve küçültücü ifadelerle nitelemenin her uygarlıkta görülen bir durum olduğuna dikkat çeker:

“Tarihin bilinen en büyük uygarlıklarının hepsi istisnasız olarak kendilerini tek başına yeterli görmüş kendileri dışında kalanları ve hatta kendi içlerindeki alt kültürleri ve düşük statülü kesimleri aşağılayıcı bir tavırla barbar, bizden olmayan, dokunulmaz, kâfir, yabancı, şeytan saymış ve hakarete dönük daha teklifsiz daha kaba terimlerle anmışlardır.”⁸

Burada ele aldığımız Batılı seyyahlar da, Lewis’in dikkat çektiği gibi, çeşitli önyargılarla, gayrimüslimlerin aşağılanması yerli halk tarafından normal karşılandığını, gayrimüslimlerin, özellikle de dışarıdan gelen gayrimüslimlerin sözlü ve bazen de fiziksel şiddete varan davranışlara maruz kaldıklarını iddia ederler. Seyyah Blount bütün şehirlerde bir yabancının hakaret ve yadırgayıcı davranışlarla rahatsız edilmediği hiçbir yer görmediğini savunur.⁹ Ancak İstanbul’da yabancı ülkeler elçilikler açmaya başladıkça, yabancıların artık karşılaştıkları haksız tutumları bu elçilere bildirerek, failerin cezalandırılmasını sağladıkları da seyyahlarca ifade edilmektedir.¹⁰

Seyyahların Gözünden Azınlıklar

Mantran, Müslümanların ve diğer din mensuplarının mesleki faaliyetlerini ifa ederken sokakta yan yana olsalar da, ikamet konusunda durumun hiç de böyle olmadığını, azınlıkların genelde kiliselerin etrafında yahut havzasında toplanmış olarak yaşadıklarını ifade eder.¹¹ Bununla birlikte gayrimüslim gruplara karşı “açık husumetlere” ve “ağır kötü muamelelere”, “şiddet hareketlerine” Osmanlı’da en azından o devirde rastlanmadığını da ekler.¹²

Seyyah Henry Blount ise ülkedeki Hıristiyanların durumlarını şöyle özetler:

“Latinler Katolik ama sayıları son derece az olduğundan hor görürler ve ciddiye alınmazlar. Ermeniler ya da Keldaniler de Hıristiyan ama diğerlerine göre Müslümanlıktan daha fazla etkilenmişler. Rum Ortodoks Kilisesi ayrıca Roma Kilisesinden biraz daha az görünmekte.”¹³

Seyyahın nasıl bir kıyaslama ile bu sonuca vardığına dair elimizde bir veri mevcut değildir ancak o, Osmanlıdaki Hıristiyan nüfusun gittikçe azaldığını öne sürmektedir:

“Ancak tüm Türkiye’deki Hıristiyan sayısı hatırı sayılır bir şekilde azalmış ve fetihler sırasındaki kıyımın yanı sıra başka yöntemlerle de sayıları her gün azalmaya devam etmektedir.”¹⁴

Mantran ise gerek Osmanlı yönetimi tarafından denetlemenin kolaylığı gerekse yargı

7 Bernard Lewis, *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, 2020, s. 79.

8 Lewis, *a.g.e.*, s. 91.

9 Henry Blount, *Doğu Akdeniz’e Yolculuk (1634)*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 13.

10 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2017, s. 44. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Tolan, Laurens, Veinstein, *Europe and the Islamic World*, s. 221.

11 Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul’da Gündelik Hayat*, çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul, 1991, s. 48.

12 Mantran, *a.g.e.*, s. 49.

13 Blount, *a.g.e.*, s. 96.

14 Blount, *a.g.e.*, s. 96.

yetkisinin dini önderler eliyle kullanılması nedeniyle dinsel veya etnik kökene göre bir araya toplama usulünün Osmanlı yönetimi tarafından teşvik edilmiş olabileceğini ifade eder.¹⁵ Bu dini önderler Yahudiler için hahambaşı, Rumlar ve Ermeniler için patriklerdir.

Batılı Seyyahların Osmanlıdaki Hıristiyanların Birbirleri ile İlişkilerine Dair Gözlemleri ve İhtidaya İlişkin Görüşleri

Hıristiyan seyyahların Müslümanlığı seçen eski dindaşlarına ilişkin tavırları da oldukça dikkat çekicidir. Fakat buna geçmeden önce farklı Hıristiyan grupların birbirlerine karşı tutumlarına ilişkin seyyahların gözlemlerine bakmak yerinde olacaktır. Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahlar genelde ülke içinde yaşayan ve farklı mezheplerden olan Hıristiyanların birbirleri ile iyi ilişkiler içinde olmadıklarını gözlemlemişlerdir. Bu gözlemlere göre farklı Hıristiyan mezhep mensupları birbirlerinden devlet yönetimiyle iyi geçinmeyi tercih etmektedirler. Hatta Hıristiyanlar arasındaki bu karşılıklı husumetin boyutu öylesine ileri bir seviyeye taşınmıştır ki “*Hıristiyanların kötülüklerine çoğunlukla Türkler ve dönmeler engel olmuştur*”¹⁶ şeklinde ifadelere rastlanmaktadır.

Blount “Latin, Ermeni, Rum ya da Bulgaristan ve Sırbistan bölgesinden gelen, sadece Aziz John adına vaftiz edilen” diyerek farklı mezheplerden olduklarını ifade ettiği bu Hıristiyanların “*mezhep olarak birbirlerine karşı tehlikeli boyutta kötü niyetli*” olduklarını ifade eder. Seyyah; bu cemaatlerden her birinin Türkleri diğerlerinden daha çok sevdiğini ve birbirleri aleyhine muhbir olarak Türklere hizmet ettiğini ve alet olduklarını belirtir. Ona göre “*Rum Ortodoks Kilisesi’nin Roma’ya duyduğu nefret Macaristan’da Belgrad’ın kaybedilmesine yol açmıştır. Hıristiyanlık adına Türklere karşı savaşa gidenlerin o bölgelerdeki Hıristiyanlardan iyi niyet beklememesi gerekir. Hıristiyanların kötülüklerine çoğunlukla Türkler ve dönmeler engel olmuştur.*”¹⁷ Aynı din ve fakat farklı mezhep mensuplarını birbirlerine karşı pek de iyi olmayan bu tavrı yönetim tarafından da desteklenmekte midir? Ya da desteklenmese bile azınlıkların yönetimle daha iyi ilişkiler kurmasına mı yol açmaktadır? Bu sorulara burada kesin bir cevap verme imkanımız yoktur, ancak bu coğrafyaya gelen birçok seyyahın ortak görüşü farklı Hıristiyan mezhep mensuplarının birbirleriyle ilişkilerinin son derece kötü olduğu, onların daha ziyade devlet yönetimiyle iyi geçinmeye çalıştıklarıdır.

Seyyahların Müslümanlığa ihtida eden Hıristiyanlarla ilgili gözlemlerine gelince; öncelikle devlet zoruyla bir Hıristiyanlaştırmadan hiç kimse bahsetmemektedir. Fakat bazılarının iddiasınca zorla değil ama yoksul bırakarak, devşirme usulüyle çocuklarını ellerinden alarak, Müslümanlardan daha fazla vergilendirilerek ve genel olarak aşağılayarak kendiliklerinden İslam’a geçmeleri sağlanmıştır. Blount bu iddiayı şu şekilde dile getirir:

“*Türkler yararsız kan dökmektense cüzdanelerini boşaltmayı tercih ederler ve sürekli yoksul bırakarak onları kendilerinden daha alt bir seviyeye indiriyorlardı. Kiliselerini camiye dönüştürüyor, halka açık yerlerdeki dinsel uygulamalarıyla özellikle Katolik kiliselerinin bile önüne geçiyordu ama bunu tam anlamıyla yapmıyorlar böylece her nesil bir öncekinden daha az eğitilmiş oluyordu. Öyle ki şimdi Hristiyan geçinen birçok insan bunun ne anlama geldiğini bile bilmiyordu. Sonunda kendilerini yoksullaşmış, acınacak halde, vergilendirilmiş, küçük düşürülmüş, çocuklarından yoksun bırakılmış bulunca ve etraftaki her serserinin saygısızlığına maruz kalınca*

15 Mantran, *a.g.e.*, s. 49.

16 Blount, *a.g.e.*, s. 95.

17 Blount, *a.g.e.*, s. 95, 96.

daha önce hiç anlamadıkları şimdiki dünyayı düşünmeye ve tercih etmeye başlamışlardı. Bunun sonucunda binlercesi Müslümanlığa dönmüş ve insanın kendi dinini unutmaması karşı çıkması kadar katı olmadığından bu din değiştirme ateşin ya da kılıcın neden olabileceği kadar büyük skandal yaratmamıştı.”¹⁸

Başka bir görüşe göre ise Hristiyanların topluca İslam’a dönmeleri Sultan Süleyman tarafından vergi gelirlerinde azalma doğuracağı için istenmemiş, ancak önemli konumda olanların din değiştirmeleri ise ödüllerle teşvik edilmiştir.¹⁹

İslam’a ihtidayı “sosyal oportünizm”, diğer bir ifade ile fırsatçılık olarak niteleyen yazarlar da mevcuttur. Onlara göre; “ gayrimüslimler; zimmiler üzerine salınan vergilerden ya da cezalardan kaçınmak, sosyal hayatta daha iyi bir yer edinmek, kamu sektöründe işe girebilmek ya da sadece ödül, iş ya da ev alabilmek için din değiştirip İslam’a geçiyorlardı.”²⁰ Cezadan kaçınmak konusunda din değiştirmeye örnek olarak Sabetay Sevi’den bahsedilir. Bir de köleler, kadınlar ya da yetimler gibi savunmasız kişilerin din değiştirmeleri için sadece baskının yeterli olduğu ileri sürülmektedir. Ancak cizye defter kayıtlarına göre bu tür bireysel din değiştirme hadiselerinin sayısı XVI. Yüzyıl Rumeli’sinde yılda birkaç yüzden fazla olmadığı ifade edilmektedir. Bu yazarlara göre İslam’a dönüş sayıları üzerinde asıl etkiye sahip olan Osmanlı iktidarının kendisidir. Bazılarına göre ise XVII. Yüzyılın ikinci yarısında IV. Mehmet ve sadrazamı Köprülü Fazıl Ahmet Paşanın “selefi” tipi Müslümanlığı benimsemesi, iktidar çevrelerinde proselitizmi daha ısrarcı hale getirmiştir.²¹

Din değiştirenlerin, eski dindaşları konusundaki tavrı ise oldukça dikkat çekicidir. Blount din değiştirenlerin, Müslümanlar tarafından dışlanmadıkları sürece, sadece gösteriş amacıyla Hristiyanlardan nefret ettiklerini söyler. Hatta ona göre bazı dönmeler Hristiyanların mahvolmasından bir tür sevinç duyarlar. Bunlardan başka yoğun bir şekilde çalıştırıldıkları veya esir alındıkları için dinlerinden dönenler de bulunduğunu ve bunların muhtemelen Türklere karşı derin bir nefret içinde olduklarını söyler.²²

Etnik Klişeleştirme (Ethnic Stereotyping)

Belirli bir etnisiteye veya ulusa mensup insanlara önyargısal bir kimlik ya da davranış kalıbı atfetmek olarak tanımlanabilecek etnik tektipleştirme ya da klişeleştirme olgusuna seyahatnamelerde oldukça sık bir biçimde rastlanmaktadır.²³ Seyahatnamelerde hem Türkler hem diğer uluslar, hem de genel olarak doğulular hakkında bu tür önyargısal kalıplar mevcuttur. XVII. Yüzyılda Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahlar, genel Batılı eğilime uygun olarak, buradaki Müslüman halkın tamamına “Türk” demektedir. Seyahatnamelerde nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlara ilişkin önyargılar daha çok gayrimüslimlere gösterilen kaba davranışlara ilişkindir. Bunun dışında Rumlar, Arnavutlar gibi bazı etnik kökenlere dair de çeşitli klişeler görülmektedir. Bu suçlayıcı ve aşağılayıcı klişelerden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

18 Blount, *a.g.e.*, s. 97.

19 Blount, *a.g.e.*, s. 98.

20 Tolan, Laurens, Veinstein, *Europe and the Islamic World*, s. 160.

21 Bkz. Tolan, Laurens, Veinstein, *Europe and the Islamic World*, s. 160.

22 Blount, *a.g.e.*, s. 99.

23 Seyahatnamelerle ilgili “etnik tektipleştirme” kavramının kullanılması konusunda Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi*, Brill, Leiden, 2006, s. 67.

i) Türklerin Saldırgan, Kaba ve Sarhoş olarak Nitelenmesi:

Batılı seyyahların metinlerinde Türklerin alenen içki içmedikleri, ancak kendilerine teklif edildiğinde asla geri çevirmedikleri ve alkollü içki içmek konusunda hiçbir fırsatı da kaçırmadıkları ifade edilir. Bunun yanı sıra, sarhoş olduklarında zaten aşağılamaya kendilerini muktedir gördükleri gayrimüslimlere karşı yıkıcı ve kaba tavırlar sergiledikleri aktarılır:

*“Nüfus az, çarşıların dışında sokakta hiç kimse görünmüyor. Burada birçok Rum oturuyor rakı satıyorlar, evlerinin kapısı iki buçuk ayak yükseklikte. Sarhoş olan Türklerin başka yerlerde yaptıkları gibi içeriye at üstünde girip her şeyi kırıp dökmeye kalkışmamaları için bu tedbiri almışlar.”*²⁴

Başka seyyahlar tarafından da, onların deyimiyle “Türklerin”; gayrimüslimlerin ibadet yerlerine atla girdikleri, içeride ne bulurlarsa -ki buldukları kilisenin içindeki ibadete yarar malzemeler dahi olsa- kırdıkları, bazen de ısınmak için yaktıkları, işlerine yararsa aldıkları ifade edilmektedir.²⁵

ii) Türklerin Açgözlü Olduğu İddiası:

“Türklerin isimlerini lekeleyen en önemli düzensizlikten, yani doymak bilmez aç gözlülüklerinden de bahsetmek zorundayım” der, Blount eserinde. “Halk açısından verilen emirlerin daha alt kademede kadıların tabağına dayanmasının yarattığı çaresizlikten daha büyük bir yenilgi olamazdı” diye ekler. Ülkeyi gezerken eyaletlerin valileri ile para karşılığında uzlaşmaya varan çok fazla insan gördüğünü de söyler.²⁶

Yönetim bir takım emirler vermektedir ancak bunların hem içeriğinden hem de niteliğinden bağımsız olarak her birinin uygulanabilirliği ancak periferdeki devlet memurlarının insafına kalmıştır. Devletin Anadolu’da görevlendirdiği birçok kademedeki memurun ise bir miktar ödeme mukabilinde kendini bu emirlere uymaktan imtina edebilir gördüğü ortadadır.

Blount; Polybius ve diğerlerine atıfla “Afrikalıların her zaman Avrupalılardan daha açgözlü olduğunu” yazar, bu nedenle de onları daha “gaddar” olmakla suçlar. Seyyaha göre ise bazen gaddarlık açgözlülüğün tedavisi değil sonucu olur; çünkü ölümleri sonucunda mallarına kolayca el konabilecek insanların idamı için her şey memnuniyetle yapılabilir. Özetle devlet açgözlü olduğunu düşündüğü memuru, gaddarlıkla öldürmek suretiyle, onun sahip olduğu tüm mal varlığına el koyabilir.²⁷

Mimari ile ilgili olarak da benzer bir tespit yapılmıştır seyyahlarca. Seyyahlara göre Anadolu’da Müslümanların evlerinin özellikle de dış görünüşleri mimari açıdan tam bir faciadır. Bunun nedenlerinden biri; yönetim tarafından el konulabilme korkusu nedeniyle zenginliklerini göze görünmeyecek biçimde yaşamaya çalışmalarıdır. Bu nedenle evlerin dışları özellikle kötü görünürken içleri daha düzgündür.²⁸

24 Jean Thevénot, *Thevénot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, İstanbul, 2014, s. 44.

25 Tavernier, *a.g.e.*, s. 200.

26 Blount, *a.g.e.*, s. 83.

27 Blount, *a.g.e.*, s. 83, 84.

28 Blount, *a.g.e.*, ss. 87-89; Thevénot, *a.g.e.*, s. 56; Mantran, *a.g.e.*, s. 29.

Blount eserinde Türklerin Hıristiyanlık ile İran arasında kaldıkları için bütün dünyayı karşılıklarına aldıklarını iddia eder. Gerçekten de bu durumun özellikle yönetim politikası açısından bir özellik oluşturduğu düşünülebilir.²⁹ Bu iki farklı kültür ve din arasında kalmışlık ona göre “herkes Türklere karşı ve onlar da herkese karşı” gibi bir anlayışın doğmasına sebep olmuştur. Seyyah, Osmanlı İmparatorluğunun büyüklüğünü Türklerin ruhlarının büyüklüğüne bağlar:

“Türkler kendilerine karşı cesaret gösterenlere karşı acımasız davranır ve bunun sonucunda da gaddarlıkla suçlanırlar ama aslında öyle değillerdir. Zira sürekli olarak aşağı görülürler ve fakat bunu alçak gönüllülikle karşılırlar.”³⁰

Blount aslında Türklere alçakgönüllü derken bile bir aşağılama ve tahkir saikiyle hareket etmektedir. Zira aşağı görülmeyi alçak gönüllülikle karşılamak bir erdem değildir. Seyyahların bu tür yorumlarında kültürel önyargılarının etkisi muhakkak olmakla birlikte, o dönem Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durum ve bu durumun seyyahların tecrübelerine etkisinden de söz edilebilir. XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik olarak ciddi sorunlarla boğuştuğu ortadadır. Ülkedeki birçok kurum bozulmuş ve bundan ordu da elbette nasibini almıştır. Yeniçeri sayıları çok fazla artmış ve boşa gezen, silahlı birçok yeniçeri para karşılığı her türlü işi yapmaya başlamıştır. Gelen seyyahlar özellikle İstanbul ve büyük şehirlerde yanlarına bir yeniçeri alarak dolaşmaktadırlar. İşte böylesi bir ortamda Anadolu’yu gezen Tavernier’e göre “...Yılbaşı günü ve diğer bayramlarda iyilik olsun diye yeniçerilere verilenler bir ödev haline gelmiş ve geleneğin bir kuralı olmuş, yani yeniçeri parayı her şeyden üstü tutan Türkleri en duyarlı oldukları konuda cezalandırmıştı...”³¹ Seyyahın böylesi bir sonuca sadece yeniçerilerin zorbalıkları nedeniyle mi vardığı bilinmez, ancak bu ifadeler hem halkın hem de askerlerin yoksulluğunu ortaya koyması açısından önemlidir.

iii) Türkleri Eski Eserleri Tahrip Etmekle Suçlamak:

Seyyahlar tarafından Türkler hakkında üretilen bir başka olumsuz klişe Türklerin “yıkıcı” olduğudur. Türklerin fetih sonrasında İstanbul’daki Roma’dan kalma yapıları yıktığı; mozaiklerin, duvar resimlerinin ve fresklerin inançları nedeniyle Müslümanlar tarafından bozulduğu çokça ifade edilir. Hatta çeşitli resimler ve mozaiklerle süslü olduğu söylenen Patrikhane binası da yıkılmıştır. Sarayın bahçesinde yer alan, daha sonra arslanhane olan binanın eskiden kilise iken şimdi içinde tuhaf hayvanlar beslenmesinin sebebi de seyyahlara göre Hz. İsa’yı ve Hıristiyanlığı aşağılamaktır.³²

Batılı seyyahların çoğunluğunun Osmanlı ülkesine, kafalarında bir imaj ve bir beklenti ile geldikleri anlaşılmaktadır. Bu imajı yaratan bazen başka bir seyyahın seyahatnamesi bazense çevirisini okuduğu yüzyıllar öncesinden kalma bir eserdir. Seyyahlar o eserlerin kendilerinde bıraktığı o imajı aramışlardır. Üstünden yüzyıllar geçmiş olsa bile bahsedilen yapıları görmek istemişler, göremediklerinde ya da söz konusu yapının eskimiş, yıpranmış, yıkılmış olduğunu gördüklerinde bunu aradan geçen yüzyıllara bağlamak yerine Türklerin yıkıcılığına bağlamışlardır.

29 Bkz. Cemil Hakyemez, “Nasıl Bir Şii-Sünni Birlikteliği?”, *Eskiyeni*, İlkbahar 2012, sayı 25, s. 72.

30 Blount, *a.g.e.*, s. 85.

31 Tavernier, *a.g.e.*, s. 122, 123.

32 Bkz. Firdevs Çetin, *Batılı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler (1553-1673)*, İstanbul, 2012, s. 124; Hans Jakob Breüning, *Breüning Seyahatnamesi: Doğu Ülkelerine Yolculuk, İstanbul 1579*, çev. S. T. Noyan, İstanbul, 2020, s. 89.

iv) Türklerin Kibar Olmasa da Dürüst Olduğu Fakat Rumların Kalleş, Hain ve Kendini Beğenmiş Olarak Nitelenmesi:

Du Loir'in ifadelerinden o zamana değin Türkler hakkında kaba ve saldırgan imajının zaten oluşmuş olduğu sonucuna varmak mümkündür. Seyyah gözlemleri ile kabalığın ve saldırganlığın ötesine geçerek tevazu, samimiyet ve dürüstlük gibi değerlere vurgu yapar. Ancak Türkler açısından var olan önyargıyı kırmaya çalışırken nüfusun büyük bir kısmını teşkil eden Rumlar hakkında etnik klişeleştirme yoluna başvurur. Seyyah muhtemelen Rumlara karşı geleneksel Katolik önyargılarının etkisi altındadır:

“Birçoklarının düşündüğü gibi Türkleri kaba saba ve saldırgan insanlar olarak düşünmemek gerekir. Gerçekten de geleneklerindeki dürüstlük kibarlıklarından daha fazladır ve onlar bizden aşağı kalır insanlar değillerdir. Onlar doğal olarak iyi insanlardır ve iklimin onları bu hale getirdiğini sanmamak gerekir, çünkü Rumlar da aynı iklimde de olmalarına rağmen çok farklı eğilimlere sahiptirler. Rumlar atalarından aldıkları kalleşlik, hainlik ve kendini beğenmişlik gibi kötü niyetli niteliklere sahiptirler. Buna karşın Türkler bilhassa samimiyet ve tevazu sahibidirler.”³³

v) Yunanlıların “Yozlaşmış” Görülmesi:

Seyyah Breüning “Yunanlılar ataları gibi eski Yunan halkının ardılları olmakla beraber bu üstün uygarlığın yozlaşmış temsilcileridir”³⁴ der. Bu değerlendirme “antik çağ serabı”³⁵ olarak ifade edilebilecek durumun tipik bir örneği sayılabilir. Breüning karşılaştığı tüm Yunanlıları antik zamandaki ataları ile kıyaslar; bununla da yetinmez üzerinden geçen bin yılları unutarak olayı daha ileri bir boyuta götürür:

“Troya yapılarında vaktiyle kullanılmış olan mermer porfir serpantin taşlarının yerinden sökülüp İstanbul’a götürüldüğünü ve kentteki görkemli camilerin sarayların hamamların yapımında kullanılarak günümüzün en güzel binalarını süslemektedir.”³⁶

vi) Adalardaki Rumlara “Kötü Ahlaklı” Suçlaması:

Katolik aleminden gelen seyyahların eserlerinde Ortodoks Rumlar hakkında en çok rastlanılan klişelerden biri “kötü ahlaklı” olmalarıdır. Hatta bazen daha da ileri giderek “kalleş”³⁷ ifadesini kullandıklarını görmek de mümkündür. Polonyalı Simeon adalardaki Rumlarla ilgili şöyle der:

“Venedik’ten İstanbul’a ve Trabzon’a kadar Akdeniz’de ve Karadeniz’de bütün mevcut adaların halkı tamamen Rum’dur. Adalardaki Rumlar çok kötü ahlaklı ve Ermeni düşmanı olup bizi görünce yere tükürüyorlar köpek ve sapkın manasında “işkil” tabirini kullanıyorlar. Şayet bizden birisi kendilerine ait bir kaptan yemek yerse kap ne kadar kıymetli olursa olsun derhal kırıyorlardı.”³⁸

33 Clausier Du Loir, *Du Loir Seyahatnamesi: IV. Murat Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*, İstanbul, 2016, s. 130.

34 Breüning, a.g.e., s. 74.

35 Tavernier, a.g.e., s. 11.

36 Breüning, a.g.e., s. 89.

37 Du Loir, a.g.e., s. 130.

38 Polonyalı Simeon, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye’si*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Sadeleştiren İslam Özkan, İstanbul, 2016, s. 120.

Sanırız buradaki “kötü ahlaklı” ifadesinde Rumlar tarafından aşağılanmanın önemli bir etkisi söz konusudur.

vii) Arnavutların “Kaba Saba İnsanlar” Şeklinde Nitelenmesi:

Olumsuz klişelerle anılan bir başka grup Arnavutlardır. Thevénot’a göre “Arnavutlar; hiçbir disipline gelmeyen kaba saba insanlardır.”³⁹ Seyyahın bu kadar kesin bir fikre nasıl hızlıca kapıldığı çok net değildir. Ancak seyahatnamesinde devamla dillerinin ve adetlerinin farklı olduğunu söyler. Bu da farklı dilleri nedeniyle, ülkedeki genel yaşamın dışında kalmış olmaları ihtimalini akla getirir. Thevénot Arnavutların ayrıca dini açıdan da cahil olduklarını iddia eder ki, bu Anadolu’yu ziyaret eden batılı seyyahlarda sıkça görülen bir tutumdur. Geldikleri yerlerden farklı olan bu ülkedeki Hıristiyanların genel olarak “Hıristiyanlık konusunda pek bir şey bilmedikleri, dini açıdan cahil oldukları” ifadelerine rastlanmaktadır.⁴⁰

viii) “Tembel Doğulular” Klişesi:

Seyahatnamelerde belli etnik gruplar yanında, aralarında hiç fark gözetmeksizin tüm Doğuluları kapsayan klişelere de rastlamaktayız. Bunlardan en sık gördüğümüz Doğuluların tembel olduğu fikridir. Tavernier eserine “Asya’daki seyahatlerin Avrupa’dakilere kıyasen aynı kolaylıkla yapılmadığından” ve Asya’daki iklim ve toprak özellikleri ya da “çalışmaktansa yoksul yaşamayı yeğleyen insanların tembelliği nedeniyle hiç işlenmemiş ve ıssız yerlere rastlandığını” ifade etmekle başlar. Ülkenin içinde bulunduğu durumdan, toprakların nasıl işletildiğinden (örneğin tımar sisteminden) hiç haberi olmadığı anlaşılan bir tüccar olan Tavernier’e göre işlenmemiş toprakların yegane sebebi tembel halktır. Asya’ya ilişkin bilgisi İran’a kadar mal almaya gitmek olan Tavernier kolayca genellemeler yapar ve bir takım kestirme sonuçlara ulaşır; ona göre özetle “Doğulular tembeldir”.⁴¹ Burada “insana değer verilmez”. Kendisi kervanla seyahat eden bir tacirdir ve kervanlar gerek güvenlik gerekse daha az vergi vermek için ana yollardan ziyade ara yolları tercih ederler. Yine mola verecekleri zaman şehirlerin içinde değil yakınında kamp kurarlar veya var ise kervansaraylarda kalırlar. Seyyah; daha çok ticaret yaptığı İran’la Türkiye’yi karşılaştırır:

“Türkiye’dekilere oranla çok daha sık ve rahat olan İran’daki kervansaraylarda size yiyecek sağlayan kişiler var ve önce gelenler daha iyi yerlerde barınıyorlar. Kaldı ki bütün Türkiye kalabalık çeteler halinde gezen, yollarda tüccarları bekleyen eşkiyalarla dolu.”⁴²

Seyyahın ifadesinden özellikle de Celalî İsyanları nedeniyle Anadolu’nun içinde bulunduğu güvenlik sorununu anlamak mümkündür.

Evliya Çelebi’de Etnik Klişeler

Ülkeye dışarıdan gelen gayrimüslim seyyahların “öteki”ni nasıl gördüklerini aktardık. Evliya Çelebi’nin *Seyahatame’sine* bakacak olursak burada da, Türkler dahil olmak üzere, neredeyse Osmanlı ülkesinde yaşayan tüm halklar hakkında bazı klişeleştirmelere yer verildiğini görmek mümkündür. Kürtler hakkında şu ifadeler yer alır *Seyahatname*’de:

39 Thevénot, *a.g.e.*, s. 40.

40 Thevénot, *a.g.e.*, s. 40.

41 Tavernier, *a.g.e.*, s. 43.

42 Tavernier, *a.g.e.*, s. 43.

“...Kürt diyarı büyük vilâyet olduğundan hepsi dağlar içinde yerleşmiş bir alay yabani, isyancı ve eşkiya adamlar olup bütün tarihçiler bu Kürt kavmini 7.000 çeşit kavim saymışlar.”⁴³

Çingeneler ile ilgili ise şöyle denmektedir:

“...okuyucu, çalgıcı, kalpazan yani kalp akçe yapar ve hırsızlık eder Çingeneler çoktur... Gümülcine etrafı Çingeneleri meşhur haramilerdir.”⁴⁴

Yahudileri ise fazla mutaassıp olmakla itham eder Evliya:

“Ancak bu lokmacı ve gözlemeci dükkânlarında birer Yahudi bekçi vardır, zira Yahudiler şîr-i revgân (susam yağı) yerler, Müslümanlar say yağı (tereyağ) yerler. Gözleme ve lokmaya say yağı komasınlar diye birer Yahudi gözcü bekler. Gözcü olmasa Yahudiler o dükkânlardan lokma ve gözleme yemezler, tuhaf mutaassıp (tutucu) adamlardır...”⁴⁵

Evliya Çelebi'nin anlatısına göre Yahudileri özellikle Rumlar ve Lazlar küçümsemektedir. Hatta Trabzon ahalisinin onlara karşı özel bir düşmanlık beslediğini de ifade eder. “Onları görürlerse öldürürler” der. Bunu da yine doğruluğu konusunda bir fikrimiz olmayan bir hikayeye bağlar.⁴⁶ “Haylaz Laz”⁴⁷ yakıştırmasını yapan Evliya Lazlar ve onların Yahudi düşmanlığı ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Genellikle ileri gelenleri dili uzun (sivri dilli) Laz taifesidir ki tamamı anadan doğma kuloğludur. Hatta Laz taifesi arasında şaka yollu böyle derler: Bir adamın Kabe'ye gitmeye gücü olmasa, “Bre cahil Mankalya'ya gitsene, gariplerin Kabe'sidir” derler. Tâ bu derece Lazlar bu şehre itibar ederler. Rum ve Yahudi taifesi de çoktur, ama gece gündüz mahkemesinde Laz ile Yahudi davasından geçilmezdir. Zira Lazlar Yahudi kavmini aslâ sevmeyiz. Trabzon şehrinde Lazlar Yahudi görseler aman ve zaman vermeyip katlederler. Zira I. Selim'den beri ellerinde pek çok fermanlar vardır. Onun için Trabzon'da aslâ Yahudi yoktur, ama bu Mankalya'da bir Laz Yahudi'ye bir sille vursa kanun yoluyla hakkından gelirler. Bundan dolayı mahkemede Laz ve Yahudi davası çok olur. İki de şerir (fesatçı) taifesidir.”⁴⁸

Evliya Çelebi gayrimüslimleri yabancılarsa “Frenk keferesi”, yerlilerse “Rum keferesi” ya da sadece “kefere” olarak tanımlar.⁴⁹ Evliyaya göre “küfür tek millettir” kâfirin hepsi kötü olmakla birlikte Macar biraz daha iyidir. Zira “nemse gibi yüzlerini her sabah sidikleri ile yıkamaz, Macarlar her sabah yüzlerini su ile yıkarlar”.⁵⁰ Ayrıca Macarlar “kalleş” ve “Macar-ı füccar” (günahkar, sefih Macar) şeklinde tiplendirilir.⁵¹

43 Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 4/2, s. 710 (Bu çalışmada Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Yapı Kredi Yayınları Tarafından her biri iki cilt olmak üzere 10 kitap şeklinde basılan *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* adı altındaki baskısı esas alınmıştır. Her bir kitapla ilgili künye kaynakça bölümünde verilmiştir).

44 Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 8/1, s. 83.

45 Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 1/2, s. 493.

46 Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 2/1, s. 115.

47 Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 3/2, s. 481.

48 Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 3/2, s. 460, 461.

49 Örnek olarak bkz. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 1/2 s. 387, 391, 392, 394, 408, 413, 418, 419 vd.

50 Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 7/1, s. 192.

51 Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 5/2, s. 562; 6/1, s. 30.

Evliya Çelebi Seyahatnamede; “İnatçı Kazak”, “Uğursuz Ukraynalı”, “Avare Portekizli”, “Rezil Migrenliler” “Utanmaz Transilvanyalılar”, “Hain Almanlar”, “çıplak Araplar” ve “dinsiz Araplar” gibi ifadeleri kullanmakta bir beis görmez. Avrupalılar hakkında ise “üçkağıtçı Frenkler” ifadelerine rastlamak mümkündür.⁵² Evliya gayrimüslimleri genel olarak pis bulur ve daha da ileri giderek bazı hamamların Müslüman olmayanlar giremediği için tertemiz olduğunu iddia eder:⁵³

Evliya klişeler konusunda oldukça cömerttir, klişeleri hiç bir halktan esirgememiştir. Bu cömertlikten Müslüman olup diğer mezheplerden olanlar da nasibini almıştır. Dankoff’un da dikkat çektiği üzere, Evliya Çelebi *Seyahatname*’sinde Şiiilerin; “bed-meaş” yani kötü, bazen “kalleş”, bazen “evbaş”, yani ayaktakımı, bazen “ser-tıraş” yani traşlı baş ya da “na-tıraş” yani tıraşsız gibi sıfatlarla anmaktadır. Her ne kadar böyle sıfatlarla ansa da onların zaman zaman iftiraya uğramalarını neden olan mum söndürme gibi utanç verici adetler ile suçlama konusunda temkinli olduğunu da ekler.⁵⁴ Bununla birlikte genel olarak Şiiilerden “sövücü mel’unlar” diye söz etmektedir.⁵⁵ Kasrû’l-Lusûs Kalesi’nin özelliklerinden bahsederken Şiiiler ve beraberinde Çerkezlerle ilgili şu ifadeleri kullanır:

“*Ve halkı tümünden Şii, inkarcı ve dinsizlerdir ve hepsi haramiler ve okçulardır ki bir kırçıl adamı on adamdan yüz çevirmez cüret sahibi hırsızlardır. Ve Kasrû’l-Lusûs etkisiyle genellikle halkı hırsızlardır ki Çerkez kavmi gibi sürmeden gözü çalıp sürme gözde kalır. Ta bu derece harami haramzadelerdir.*”⁵⁶

Evliya Çelebi Kızılbaşlara yönelik de birçok kötü lakap kullanmıştır. “Kalleş Kızılbaş”⁵⁷, “kötü yaşayışlı, kalleş, ayak takımı, tıraşsız, Kızılbaşlar”⁵⁸, “Kızılbaş-ı bed-maâş” (geçimi kötü Kızılbaş)⁵⁹ ifadeleri bunlardandır. Birtakım Kızılbaşlara aşağılama maksatlı isnad edilen “mum söndürme” geleneğinden de bahseder Evliya. Fakat bunun sonradan yasaklandığını, bazılarının bu adetin İran’da halen uygulandığını iddia ettiklerini, fakat İran’ı gezdiğinde böyle bir şeye rastlamadığını söyler. Dolayısıyla bu adeti tahkir edici bir nitelik olarak Kızılbaşlara atfetmediği görülmektedir.⁶⁰

52 Bkz. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 4/1, s. 341; 5/1, s. 216; 9/2, s. 640. İlgili klişeştirmelerle ilgili ayrıca bkz. Robert Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebinin Dünyaya Bakışı*, çev. Müfit Günay, İstanbul, 2010, s. 83. Evliya Çelebi’nin kimlik algısı konusunda bir çalışma için bkz. Abdullah Temizkan, “Evliya Çelebi’nin Kimlik Algısı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XI/2 (Kış 2011), ss.1-12.

53 Evliya Çelebi bu ifadeyi örneğin Mısır’daki Şekerciler Hamamı için kullanmaktadır: “Şekerciler Hamamı, bütün hamamlardan temizdir, zira Yahudi, Kıpti ve Rumlar girmez. Hayrat sahibi öyle şart etmiştir.” *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1, s. 283.

54 Dankoff, *a.g.e.*, s. 86.

55 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2/1, 277.

56 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 4/2, s. 493.

57 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2/1, s. 263; 2/2, s. 373, 396.

58 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2/1, s. 276.

59 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 4/1, s. 394.

60 İlgili kısım için bkz. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 4/1, 416, 416. Konuyla alakalı Dankoff’un çalışması için bkz. Robert Dankoff, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Önceki Baskısında Yer Almamış Olan ‘Mum Söndürmek’ Anlatısı”, çev. Nurettin Gemici, *Turkish Studies*, vol. 4/3 Spring 2009, ss. 696-702.

Kendisinin de Türk olduğunu bildiğimiz Evliya Çelebi, Türklerle ilgili de zaman zaman olumsuz klişeler kullanmaktadır. “Etrak-ı bi idrak” (akılsız Türkler) ve “Etrakı na-pak” (pis Türkler) seyahatnamede Türklerle ilgili kullandığı ifadelerdir.⁶¹ Bazı yörelerdeki Türkler için de kullanır Evliya bu tür ifadeleri. Örneğin Tosya, Bolu ve Dörtdivan Türkleri için “asi, vahşi ve azgın adamlardır” der.⁶² Yine Sinan Paşa Köyü ahalisi için “halkı sıçan gibi zararlı Etrak kavmidir” ifadesini kullanır.⁶³ Bununla birlikte bu tür ifadelerin tüm Türk ırkı için kullanılan tümüyle etnik olarak ötekileştirici ifadeler olduğunu söylemek zordur. Yakından bakıldığında tip klişelerin bölgesel bazı hususiyetler ve o bölge sakinlerinin devletle olan münasebetleri çerçevesinde bu kullanıldığı düşünülebilir.⁶⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti 1600’lü yıllarda sayıları yüzlerle ifade edilen yabancı seyyahı ağırlamıştır. Seyahatin günümüze kıyasla oldukça güç şartlarda gerçekleştirildiği o zamanda seyyahların gözlemlerini anlattıkları seyahatnameler Avrupa’da oldukça popüler kitaplar haline gelmiştir. Bu durum geniş halk kitlelerinin de kendileri ile aynı inancı paylaşan paylaşmayan diğer toplumlar hakkında fikir sahibi olabilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle seyyahların gözlemleri oldukça değerlidir. Bu çalışmada farklı din mensuplarının birbirlerine ilişkin gözlemlerini karşılaştırabilmek için Osmanlı ülkesini ziyaret eden bazı yabancı seyyahlar ve onlarla aynı dönemde yaşamış ve yazdıkları çok sonra da olsa basılmış olan Evliya Çelebinin *Seyahatname*’si incelenmiştir. Yabancı seyyahların metinleri ile Evliya Çelebinin eseri baz alınarak yapılan bu çalışmada amaçlandığı üzere farklı din mensuplarının birbirleri hakkındaki gözlemleri üzerinden tarafların birbirlerini nasıl algıladığına ilişkin yorumlamalar yapılmaya çalışılmıştır.

Gayrimüslimler ile Müslümanlar arası ilişkiler açısından ele aldığımız batılı seyyahların neredeyse tamamı gayrimüslimlerin aşağılanmasının yerli halk tarafından normal karşılandığını, gayrimüslimlerin, özellikle de dışarıdan gelen gayrimüslimlerin sözlü ve bazen de fiziksel şiddete varan davranışlara maruz kaldıklarını aktarırlar. Ancak İstanbul’da yabancı ülkelerin elçilikler açmaya başladıkça ve yabancıların artık karşılaştıkları haksız tutumları bu elçilere bildirerek, failerin cezalandırılmasını sağladıkları seyyahlarca ifade edilmektedir. Seyyahların bu bildirimleri bu tip davranışların azalmasına yol açmış mıdır? Buna ilişkin bir veri yok ancak toplum tarafından normal karşılanması, bu durumun cezaya tabi tutulmadığına delalet etmektedir.

Bu coğrafyaya gelen yabancı birçok seyyahın ortak görüşü farklı Hıristiyan mezhep mensuplarının birbirleriyle ilişkilerinin son derece kötü olduğu, onların daha ziyade devlet yönetimiyle iyi geçinmeye çalıştıkları yönündedir. Yabancı seyyahların bir diğer gözlemi Hıristiyan nüfusun azaldığına ilişkindir. Onlara göre bu Avrupa’dakinin aksine ateş ya da kılıçla değil yoksullaştırarak, çocuklarından ederek, ağır vergilendirerek, aşağılayarak Hıristiyanların

61 Bkz. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 4/1, s. 341. Dankoff’un konuyla ilgili atıfları için bkz. Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebinin Dünyaya Bakışı*, s. 83.

62 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2/1, 236.

63 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/1, 40.

64 Evliya Çelebi’nin Türklerle ilgili değerlendirmeleri ve kullandığı “Etrak” terimi ile ilgili bkz. Seyit Ali Kahraman, “Evliyâ Çelebi’de Türkler ve Türk Dili”, *TRT Akademi*, Yunus Emre ve Türk Dili Sayısı (2021), ss. 254-269.

Müslümanlığı seçmek durumunda bırakılmalarının bir sonucudur.

Yabancı seyyahların seyahatnamelerinde hem Türkler hem diğer uluslar hem de genel olarak doğulular hakkında önyargıya dayalı kalıplara; klişelere rastlamak mümkündür. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlara ilişkin önyargılar daha çok gayrimüslimlere gösterilen kaba davranışlara ilişkindir. Onlara göre Türkler saldırgan, kaba, yıkıcı ve açgözlüdür. Rumlarsa kalles, hain ve kendini beğenmişlerdir. Arnavutlar, cahil ve kaba sabadır. Yabancı seyyahlar genel olarak ülkede karşılaştıkları Hristiyanları ise genel olarak cahil bulurlar; çünkü ibadetleri ve inanışları kendilerinden farklıdır. Seyyahların ülkede uygulanan tımar sistemi konusunda bilgi sahibi olduklarını gösterir herhangi bir veriye rastlamadık, muhtemelen bu sebeplerdir ki uçsuz bucaksız ekilmemiş topraklar olduğunu görüp doğuluları tembel bulduklarını ifade ederler.

Yerli seyyah Evliya Çelebi ise yerli yabancı ayırt etmeksizin herkes için bir klişe kullanır. Ona göre; Türkler akılsız, Çingeneler hırsız, Kürtlerse yabani ve eşkıyadır. Yahudiler mutaassıptırlar ve kimseye karışmazlar. Gayrimüslimlerin tamamı “kefere”dir. Yabancı ise “Frenk keferesi”, yerli ise “Rum keferesi”dir. Kâfirin hepsi kötü olmakla birlikte Macar biraz daha iyidir. Bu kadarla da kalmaz Evliya Çelebi Seyahatnamede; “inatçı Kazak”, “uğursuz Ukraynalı”, “avare Portekizli”, “rezil Migrenliler” “utanmaz Transilvanyalılar”, “hain Almanlar”, “çıplak Araplar” ve “dinsiz Araplar” gibi ifadeleri kullanmakta bir beis görmez. Avrupalılar hakkında ise “üçkağıtçı Frenkler” ifadelerine rastlamak mümkündür. Evliya klişeler konusunda görüldüğü üzere oldukça cömerttir, hiçbir halktan esirgememiştir. Bu cömertlikten Müslüman olup diğer mezheplerden olanlar da nasibini almıştır. Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde Şiiilerin; “bed-meaş” yani kötü, bazen “kalles”, bazen “evbaş”, yani ayaktakımı, bazen “ser-tıraş” yani traşlı baş ya da “na-tıraş” yani tıraşsız gibi sıfatlarla anmaktadır.

Görüldüğü üzere; gayrimüslimler de Müslümanlar da “öteki” hakkında bir takım önyargılara ve klişelere sahiptir. Bu klişeler taraflar arasındaki ilişkileri elbette etkilemektedir. Bunların bazıları “öteki”ni tanımakla azalmakta bazıları ise deneyimledikçe derinleşmektedir. Bazı yabancı seyyahlar Türkleri tanıdıkça kaba saba olarak nitelendirmenin ötesine geçerek geleneklerinin farklı olduğunu hatta dürüst olduklarını ifade etmişlerdir. Ama o zamanki ekonomik durum nedeniyle olsa gerek Türklerin ve özellikle Yeniçerilerin para ile satın alınabileceğine ve her şeyi para karşılığı yaptırılabilmesine ilişkin deneyimlerini de sıkça aktarmışlardır.

Evliya Çelebinin seyahatnamesinde defalarca kullandığı klişelerin tamamı deneyime ya da bilgi ve görgüye dayalı değerlerdir ve nitelediği ulusların mensuplarını tanıdıkça da fikri değişmez. Evliyada bir ulusun tüm fertlerini hırsız, eşkıya, utanmaz, dinsiz, üç kağıtçı, avare, uğursuz, rezil, çıplak gibi sıfatlarla nitelerken sözlerinin ağırlığı ya da yanlış olması halinde herhangi bir sorumluluğunun olacağına dair bir kaygı gözlemlenmez. Nitekim Evliya'nın seyahatnamesinin ölümünden yüz yıllar sonra şans eseri basıldığı, hatta günümüz Türkçesine de yenice kazandırıldığı düşünüldüğünde “öteki”ne ilişkin gözlemleri halklar arasında bir iletişim kazasına sebep olmamıştır.

Taraflar arasındaki bu karşılaşmalar toplumların tarihinde önemli bir yere sahiptir. Zira o sıralar Avrupa'da çok okunan bu seyahatnameler bir “Türk” ya da “doğulu” imajı inşa edilmesinin temelini atmışlardır. Bu imajın gerçek durumu yansıtması ancak seyyahın tarafsız gözlemi ve gözlemleri sonucunda Osmanlı ülkesine gelirken sahip olduğu önyargıları değiştirme niyeti ve tabii bu konudaki etkin tavrı ile mümkündür. Bunun ne oranda başarılabilirdiği ise ayrı ve uzun bir tartışmanın konusudur.

Kaynakça

ADIYEKE, Nuri, “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye*, 60 (2014), ss. 1-13.

BAYBAL, M. Sami, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Anadolu’da Yaşayan Gayrimüslimlerin Durumları”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001/ Güz, S. XII, ss. 79-88.

BAYBAL, M. Sami, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Osmanlı’da Yaşayan Gayrimüslimlerin Durumları*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992.

BLOUNT, Henry, *Doğu Akdeniz’e Yolculuk (1634)*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2010.

BREÜNING, Hans Jakob, *Breüning Seyahatnamesi: Doğu Ülkelerine Yolculuk, İstanbul 1579*, İstanbul, 2020.

ÇETİN, Firdevs, *Batılı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler (1553-1673)*, İstanbul, 2012.

DANKOFF, Robert, *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi*, Brill, Leiden, 2006.

DANKOFF, Robert, *Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebinin Dünyaya Bakışı*, çev. Müfit Günay, İstanbul, 2010.

DANKOFF, Robert, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Önceki Baskısında Yer Almamış Olan ‘Mum Söndürmek’ Anlatısı”, Çev. Nurettin Gemici, *Turkish Studies*, Vol. 4/3 Spring 2009, ss. 696-702.

DU LOIR, Clausier, *Du Loir Seyahatnamesi: IV. Murat Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*, İstanbul, 2016.

ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, İstanbul, 1990.

EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, haz. S. A. Kahraman – Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2008.

EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum- Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit* (2. Kitap: 2 Cilt), haz. Y. Dağlı- S. A. Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008.

EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, (3. Kitap: 2 Cilt), haz. S. A. Kahraman- Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006.

EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, (4. Kitap: 2 Cilt), haz. S. A. Kahraman- Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2010.

EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Akkirman-Amasya-Belgrad-Gelibolu-Manastır-Özü-Sarayhosna-Slovenya-Tokat-Üsküp*, (5. Kitap: 2 Cilt), haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2010.

EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Podgoriçe, İştib, Vidin, Peçoy, Budin, Üstürigon [Estergon], Ciğerdelen, Macaristan, Öziçe, Taşlıca, Dobra-Venedik, Mostar, Kanije*, (6. Kitap: 2 Cilt), haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1.

Baskı, İstanbul, 2010.

EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmukistan, Saray, Moskova*, (7. Kitap: 2 Cilt), haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2011.

EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Gümülcine, Kavala, Selanik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağ*, (8. Kitap: 2 Cilt), haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2011.

EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, (9. Kitap: 2 Cilt), haz. Seyit Ali Kahraman 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Mısır, Sudan, Habeşistan, Somali, Cibuti, Kenya, Tanzanya*, (10. Kitap: 2 Cilt), haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2011.

HAKYEMEZ, Cemil, “Nasıl Bir Şii-Sünni Birlikteliği?”, *Eskiyeni*, İlkbahar 2012, sayı 25, ss. 70-80.

KAHRAMAN, Seyit Ali, “Evliyâ Çelebi’de Türkler ve Türk Dili”, *TRT Akademi*, Yunus Emre ve Türk Dili Sayısı (2021), ss. 254-269.

KÖMÜRCİYAN, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1988.

LEWIS, Bernard, *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, 2020.

MANTRAN, Robert, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul’da Gündelik Hayat*, çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul, 1991.

POLONYALI SIMEON, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye’si*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Sadeleştiren İslam Özkan, İstanbul, 2016.

TAVERNIER, Jean- Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2017.

TEMİZKAN, Abdullah, “Evliya Çelebi’nin Kimlik Algısı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XI/2 (Kış 2011), ss.1-12.

THEVÉNOT Jean, *Thevénot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, İstanbul, 2014.

TOLAN, John, LAURENS, Henry, VEINSTEIN, Gilles, *Europe and the Islamic World: A History*, Princeton University Press, 2013.